

SOMATİK FRAZEOLÖGİZMLƏR

K.Ş.ƏHMƏDOVA

Dilimizdə işlənən frazeoloji birləşmələrin müəyyən bir hissəsini də somatik frazeologizmlər təşkil edir. Nitqimizin zəngin, rəngarəng, ifadəli və obrazlı olmasında somatik frazeologizmlərin rolu böyükdür. Lakin burada, əsas vacib şərt həmin ifadələrdən məqsəddüğüün şəkildə istifadə olunmasıdır. Somatik frazeologizmlər barədə dilçilikdə az yazılmışdır. Daha doğrusu, somatik frazeologizmlərin tədqiqi son on ilin araşdırmalarını əhatə edir. Tatar alimi İ.İ.İbrahimova tatar və ingilis dili materialları əsasında somatik frazeologizmlərin müqayisəli tədqiqinə dair araşdırma aparmış və bu xüsusiyyətin bütün dillərə aid olduğu qənaətinə gəlmişdir. O, tatar dilində avız (ağız), ayak (ayaq), baş, kul (qol) komponentli somatik frazeologizmləri toplayaraq, eyni anlamlı ingilis dilli frazeoloji birləşmələrlə müqayisə edərək belə nəticəyə gəlir ki, ingilis dilinin frazeologiyasının tədrisində müqayisəli üsuldən istifadə etmədən heç nə əldə etmək olmaz. (İ.İbrahimova müqayisə üçün bəzi nümunələr də vermişdir. Məsələn, **ayaqı kabər yakasında** (ayağı qəbir kənarında) ingilis dilində – one foot in the grave (bir ayağı gorda) birləşməsinə, yardım kulun suzu (yardım əlini uzatmaq) ifadəsi-give stb. a helpirq hand (kiməsə kömək əlini uzatmaq)... və s. kimi birləşmələrə uyğun gəlsə biz tədrisdə bunlardan istifadə etməliyik. Alim daha sonra qeyd edir ki, bir maraqlı cəhət də var ki, somatik frazeologizmləri tədqiq edərkən bəzən xalqlar arasında ümumi adətlər də aşkar olunur. Məsələn, **evləndirmək** sözünün frazeoloji ekvivalentinə hər iki dildə nəzər salaq: kul- ayaknı bəyləü (əl-ayağını bağlamaq)- bind stb. hand and foot (kiminsə əl-ayağını bağlamaq) və s. Ümumiyyətlə, tatar dilçisinin araşdırmasında maraqlı fakt və somatik ifadələrə aid mülahizələr çoxluq təşkil edir. Azərbaycan alimlərindən Ə.Hüseynov yuxarıda qeyd etdiyimiz kitab haqqında maraqlı məqalələr yazmışdır. O, özünün sanballı məqalələri ilə demək olar ki, Azərbaycanda bu sahədə cığır açmışdır. Ə.Hüseynov Azərbaycan, ingilis və rus dillərində frazeologizmləri tədqiq edərək onları müqayisə edir: «Xalqların milli mədəni dünyagörüşlərinin araşdırılmasında həmişə etnoqraf, tarixçi, psixoloq və dilçilərin tədqiqi də maraqlı doğurur. Belə ki, ayrı-ayrı dillərin müqayisəli tədqiqi onların ümumi və səciyyəvi xüsusiyyətlərini aşkarlayır. Bu məqaləmizdə ingilis, Azərbaycan, yeri gəldikcə, hətta rus dillərində somatik komponentli frazeoloji

vahidlərin araşdırılmasından bəhs olunacaqdır. Bildiyimiz kimi, insan fəaliyyətinin müəyyən bir hissəsi də onun – **göz, baş, burun, ayaq, dil, ağız** kimi bədən üzvləri ilə bağlıdır. Odur ki, bədən üzvlərinin adları ilə əlaqədar müəyyən birləşmələr yaranır. Həmin birləşmələrin müəyyən qismi daşlaşaraq dildə sabitləşir. Belə birləşmə sabit söz birləşmələri adlanır... Məsələn, «open somebodys eyes to something – gözünü açmaq» – открит глаза//ходит с открытими глазами; Have ones eyes glued on – göz çəkməmək – не отрыват взглед; ones eyes draw straws- gözü qapanır – глаза слипаются və s.». Ə.Hüseynovun hər üç məqaləsi ingilis, Azərbaycan və rus dillərinin frazeoloji vahidlərinin müqayisəli öyrənilməsi üçün dəyərli vəsaitdir. Məqalələrdə **göz, ayaq və əllə** bağlı frazeoloji birləşmələr tədqiq olunur ki, biz də onlardan yalnız birincisindən nümunə verdik. Mətləbdən yayınmamaq üçün həmin məqalələrin üzərində geniş dayanmağı məqsədəuyğun saymadıq. Gələcək tədqiqatçılar həmin yazılardan istifadə edərək müqayisəli araşdırma apara bilərlər. Burada bir şeyi qeyd etmək yerinə düşər ki, məhz frazeologizmlərin təbiətini dərinəndən bilməyəndə yanlış tərcümələr, yanlış mülahizələr yaranır. Müxtəlif sistemli dillərin frazeoloji vahidlərinin tərcüməsindən bəhs edən E.Hacıyeva bu xüsusda yazır: «Frazeoloji vahidlərin tərcüməsi zamanı buraxılan səhvlər ondan ibarətdir ki, əvvəla, hərfi tərcümə olunur, ikincisi düzgün olmayan milli atributlar başqa dilə köçürülür, üçüncüsü isə orijinal dili zəif bilirlər». Həqiqətən, məqalə müəllifinin tərcümə olunmuş əsərlərdən gətirilmiş nümunələrə nəzər saldıqda təəccüblənməyə bilmirsən. Odur ki, bu sahədə daha diqqətli olmaq lazımdır. Son illərdə somatik frazeologizmlərlə bağlı daha ətraflı və elmi məqalələrə M.Mirzəliyevanın araşdırmalarında rast gəlinir. Alim somatik frazeologizmlərlə bağlı yazır: «Tədqiqatçıların əksəriyyəti frazeoloji vahidlərin mühüm əlaməti kimi onlardakı obrazlılığı, emosional-ekspressiv gücü xüsusi qeyd edirlər. Şübhəsiz ki, bu əlamətlərin heç də hamısı frazeoloji birləşmələrdə eyni səviyyədə təzahür etmir. Frazeoloji vahidlərdə ifadə olunan emosionallıq, bəlkə də, insanın ən əsas bədən üzvlərinin ifadəsi ilə bağlı hallarla əlaqədardır. Məsələn, ürəyi düşmək, ürəyi çəkmək, ürəyinə salmaq, gözdən düşmək, gözdən salmaq (Azərbay.); ушек vermek (qaqauz) yüregi ağzına gəlmək, yüregi az etmək, yüregi geniş, yüregi kabartmaq, yüregi kalkmaq, yüregi oynamaq, yüregi yanmaq, göz hakkı, göz kararı, göz koymaq, göze girmək, göz kulak olmaq (türk) və s. Yeri düşmüşkən qeyd edək ki, müxtəlif (xüsusilə mənfi) emosiyalar zamanı, yəni, əsəb, qorxu, qəzəb, həyəcan və s. nəticəsində insanın bədən üzvləri cürbəcür (həm daxili, həm xarici cəhətdən) vəziyyətlərə düşür. İnsanda həm daxili, həm də zahiri dəyişmələr baş verir. Belə halları ifadə edən söz və ya söz birləşmələri məcazlaşır və nəticədə frazeologizmləşmə prosesinə məruz qalır».

I. **Gözlə** bağlı işlənən frazeoloji birləşmələr:
Azərbaycan dilində:

Yaxşı adamların **göz yum** eybinə,
Yaxşı şey öyrətməz yaman göz sənə.
Ta yaman **göz dəyməyə**, ey mah, hüsnün bağına,
Həqtəala zülfünü pərri-ğürab etmiş durur.
(İ.Xətai).

Türk dilində:

Bir iki cəm ilə **boyar gözümüz**
Çare yok mugbeçeyle bâzâre.

(Nevi).

Göz koydu diyü henşe hokkabaz habâb
Bir sill urdu çihresine mevce-i şarâb

(Hâtem).

Göründüyü kimi son minilliyi əhatə edən, dilimizin bütün leksik qatına da «**gözlə**» bağlı işlənən somatik frazeologizmlər hər iki dildə paralel şəkildə işlənmişdir. Bədii nümunələrdə işlənən «**göz yummaq**» ifadəsi özünü görməməzliyə vurmaq, qüsurları görməmək; «**gözdən itmək**» frazeologizmi-görünməz olmaq, uzaqlaşmaq; **göz dəymək** ifadəsi – uğursuzluq, pislik gətirdiyinə inanılan baxışlardan təsirlənərək xəstələnmək, arzuolunmaz vəziyyətlərə düşmək, **göz dikmək** birləşməsi isə-bir şeyə sahib olmağı arzulamaq anlamında işlənmişdir.

«Göz» sözü ilə bağlı bir neçə misalı nəzərdən keçirək.

Azərbaycan dilində:

Göz gəzdirmək

Göz dəymək

Göz dikmək

Göz etmək

Göz qamaşdırmaq

Göz-qulaq olmaq

Göz çıxartmaq

Gözünü qan örtmək

Gözünə soxmaq

Türk dilində:

Göz atmaq

Göz değmək

Göz dikmək

Göz etmək

Göz kamaştırmaq

Göz kulak olmaq

Gözden çıkartmaq

Gözünə kan görünmək

Gözünə sokmaq

II. Üz, sifətlə bağlı işlənən frazeoloji birləşmələr:

Bəzi nümunələrdə **üz döndərmək** ifadəsi – əlaqəni kəsmək, üz çevirmək, maraqlanmamaq, kəsüsmək, ayrılmaq; **üzü ağ olmaq** – günahı və ya utancaq işi olmayan; **üz vermək** birləşməsi isə maraqlı gös-tərmək anlamında işlənmişdir. Digər nümunələrdə işlənən **üz yırtmaq** ifadəsi torpağı şumlamaq anlamında, məcazi mənada işlənərək şərə ifadəlilik, poetik ruh gətirmişdir.

Bəzi misalları nəzərdən keçirək.

Azərbaycan dilində:

Üz görmək

Üz çevirmək

Üz qarası

Üz qaraltmaq

Sifəti padoşlaşmaq

Soyuq üz

Türk dilində:

Yüz başa gelme

Yüz çevirmek

Yüz karası

Yüz gürmek

Yüzü sirke satmak

Yüzü soğuk

Üzü olmamaq
Üzü olmamaq

Yüzü yerde
Yüzü tutmamaq.

III. Çoxmənalı **baş** sözünün müxtəlif birləşmələrdə işlənməsi ilə yaranan frazeoloji vahidlər:

Aşıqın meydanda başı top yerinə çalınur,
Başını meydanə **qoymaz** kim ki, sərdar olmasa.
(Ş.İ.Xətai).

Qâlibâ ahır zaman olmuş durur yoldaşlar
Rum ilinde heç taraftan fitnələr **kaldurdu baş**
(Hayreti).

Şer parçalarında işlənən **baş qaldırdı** ifadəsi hər iki dildə kiminsə üstünlüyünü, gücünü buyuruğunu qəbul etməmək, təslim olmamaq anlamında işlənir. **Baş almaq** ifadəsinə gəlicə isə burada, bu ifadə başını kəsmək, üzmək anlamında işlənmişdir. Beytdə M.Füzuli demək istəyir ki, şamdan nümunə götür və fələyin inqilabından çəkin ki, o **baş almağa** qəsd etməyincə taci-zər verməz. Burada, taci-zər şamın yanar hissəsi sayılır. Taci zərə, nura boyanmaq üçün onun fitilindən – başından almaq, kəsmək lazımdır. Onda şam yaxşı alışıq. **Baş qoymaq** frazeologizmi isə hər iki- Azərbaycan və türk dillərində bir ideal, məqsəd, qayə uğrunda ölümü göz önünə alaraq mücadilə etmək anlamında işlənmişdir. **Başına kül ələmək** ifadəsi isə qədim adət-ənənələrlə bağlıdır. Bu ifadə ilə bağlı M.Adilov yazır: 1. «İfadə qədim amansız bir adətlə əlaqədardır. Vaxtilə quduran adamları müalicə edə bilmədiklərindən belələri ilə çox qəddarcasına rəftar edirdilər. Quduran adamı qapısı bağlı zağaya salıb onun üstünə yuxarıdan (bacadan) ələklə kül ələyir və bu yolla onu boğurlarmış ki, tez ölsün; 2. Başına kül tökmək (ələmək) bədbəxtliyə düşmək, qiymətli bir şeyin əldən çıxmasına kədərlənmək, özünün yaxın, əziz adamlarının bədbəxtliyinə ağlamaq deməkdir. İfadə İncildə işlədilmişdir. Qədimdə bir sıra xalqlarda belə bir adət var idi ki, özünün və ya başqasının halına, bədbəxtliyinə yananda başlarına **kül** (və ya torpaq) tökdülər. Buradan da, «**kül başına**», «**başına nə kül töküm?**» və s. kimi bir çox ifadələr yaranmışdır». M.H.Şəhriyar da o taylı, bu taylı Azərbaycanın ayrılıqdan başlarına **kül ələndiyini**, bədbəxtliyə düşər olduqlarını qələmə almışdır. Ona görə də o, bütün Azərbaycanı, şimalı-cənublu qardaşlarımızı qəflət yuxusundan oyanmağa, haqlarını tələb etməyə səsləyir. Şairin daxili iztirabı, əzabı, ürək yangısı onu – «**başımıza kül ələndi**» ifadəsini işlətməyə vadar etmişdir. Həqiqətən də, bu ifadə şairin dilinə xəlqilik, xalqına isə **çağırış, mübarizlik** ruhu gətirmişdir. Türk dilində də bu ifadə eyni mənada işləne bilər:

Hatkun misaliyem diyeli bildi cüzmini
Yüz kaşıyb **başına kül** eler hat.

(Sem Sultan).

Bu ifadədən başqa **baş** sözü ilə qurulmuş türk dilindəki digər frazeoloji birləşmələrə də nəzər yetirək:

Baş indirmək – itaət etmək.

Başına su koymak – təəssüflənmək.

Başı taşra – gec qavrayan.

Başı aşağı – günahkar.

Baş açık – qorxusuz.

Baş kaldırmak – ayılmaq, üsyan etmək.

Baş komak – bir iş üçün ölümü belə gözə almaq.

Başını yemək – öldürmək.

Başını taşdan – taşa vurmaq-çarəsiz.

Başını alıp gitmək – çıxıb getmək və s.

IV. Əl sözünün iştirakı ilə yaranan somatik frazeologizmlər:

Bu dəm ki, doğdum anadan keçdim bu fani xanədən,
Əl çəkmişəm viranədən, səndən dilərəm ümmətim.

(Y.Emrə).

Ey gönül, yar vəslini qoyma ki, yar **əldən gedər**,
Sən bu işdə qılma təqsir, ixtiyar **əldən gedər**.

(Ş.İ.Xətai).

Gətirdiyimiz nümunələrdə işlənmiş **əli** (boş) gəzmək frazeoloji birləşməsi bekarçılıq etməmək, savadlı olmağa çalışmaq anlamındadır. **Əl çəkmək** – ifadəsi isə bir işi görməkdən vaz keçmək mənasında işlənmişdir. **Əldən gedər** – birləşməsi bir şeyi itirmək, başqasına vermək, **əlindən tutmaq** frazeologizmi isə faydalı işə yaramaq, yardımçı olmaq, xalqın qayğısına qalmaq anlamında işlənmişdir. Bəzi misallara nəzər yetirək.

Azərbaycan dilində:

Əli qoynunda

Əl-ələ vermək

Əldən düşmək

Ələ almaq

Ələ vermək

Əli çatmamaq

Əl tutmaq

Türk dilində:

El bağlamak

El ele vermek

Elden ayakdan düşmek

Ele geçirmek

Ele vermek

Eli varmamak

Elini almak.

V. Dil sözünün iştirakı ilə yaranan frazeoloji birləşmələr:

Özgə aşıqlar əgərçi **dil verər** dildarına,
Bu Xətai gör, yolunda qıldı can fəda.

(Ş.İ.Xətai).

Uzatma sözi **kes dilüni** yardan rəqib
Kebün ne bābıdur mehi taban oyuncağı

(Necati Bey).

Sısen gibi nazm itmeğe **dilün dolaşurken**
Vasfunla getürdi beni güftara benefge

(Necafi Bey).

Esafı lali yârı **dilümde düşürmezsın**
Zira gedayı ruhdur ol ahserül-makal

(Yahya Bey).

Pünhani odum aləmə faş oldu, Füzuli,
Ya rəb ki, mənim şəm kimi **yanə zəbanım**.
(M.Füzuli).

Nice sevmeyeyim ol gül yüzünü çok,
Ki ğonca gibi ağzı var, **dili yok**.
(Məsihi).

Türk dünyasının klassiklərindən verdiyimiz nümunələrdə **dildən düşmək** sabit söz birləşməsi birisini tez-tez anmaq anlamını bildirir. Lakin şerdə söhbət hər kimsədən və ya sevgilidən deyil, ulu Tanrıdan, Yaradandan gedir. Şair şer parçasında göstərmək istəyir ki, bir an da olmuş olsa Tanrını unutmuram. Y.Emrədən gətirdiyimiz nümunədə isə şair quş dili bilən Süleyman peyğəmbərə işarə etməklə şerlərinin arif adamlar üçün yazıldığını vurğulayır. Ş.İ.Xətəidən verilən nümunədə **dil vermək** ifadəsi öyrətmək, izah etmək, başa salmaq, yönəltmək anlamında işlənirsə, M.Füzulinin beytində işlənən dilim yansın (yanə zəbanım) ifadəsi böyük bir qələtə görə şair peşimançılıq hissindən özünə ölüm arzulamasını bildirir, çünki şairin gizli eşqi onun ucbatından «**ağzı var, dili yox**» aləmə yayılmışdır. Məsihidən verdiyimiz nümunədə təsadüf olunan kəlam sakit təbiətli, səssiz adam anlamında işlənmişdir. Yuxarıdakı nümunələrdə işlənən **dil vermək** və **dilin yansın** ifadələri Türkiyədə nəşr olunan Azərbaycan klassiklərinin dilindən tərcümə vasitəsilə verilsə də, türk yazarlarının öz əsərlərində bu şəkil və məzmununda frazeoloji birləşmələrə (araşdırdığımız yazarlar arasında) rast gəlmədik. Eləcə də türk yazarlarının dilində işlənən **dilində tük bitmək, dilinin altından baklanı çıxarmək** ifadələrinə də Azərbaycan yazarlarının dilində rast gəlinmədi. Biz bunu hər iki dilin somatik frazeologizmləri arasında fərqin olması ilə əlaqələndiririk. Frazeoloji birləşmələrin digər kateqoriyalı tiplərində müəyyən qədər fərqli cəhətlərin – sinonimlərin, variantların, törəmələrin olduğuna baxmayaraq, somatik frazeologizmlər arasında qeyd etdiyimiz ifadələrdən başqa fərqli xüsusiyyətlər yox dərəcəsindədir. Somatik frazeologizmlərdən bəhs edən, türk dillərində, xüsusilə Oğuz qrupu türk dillərində yuxarıda qeyd etdiyimiz xüsusiyyəti müşahidə edən M.Mirzəliyeva haqlı olaraq bu tipli frazeoloji birləşmələri dilimizin «ən qədim layına məxsus somatik frazeologizmlər» adlandırır. Buradan da belə bir məntiqi nəticə çıxır ki, əgər somatik frazeologizmlər ümumtürk dilinin ən qədim layını təşkil edirsə, deməli, bu tipli birləşmələr türk mənşəli sözlərdən yaranmış və bunları bütün türkdilli xalqların dilində müşahidə etməklər olar.

Biz somatik frazeologizmlərlə bağlı bu məqalədə araşdırdığımız, eləcə də müşahidə etdiyimiz birləşmələrin hamısını sadalamağa və ya hamısına dair nümunə verməyi lüzum görmədik. Lakin qeyd edək ki, hər iki dildə və bütün sahə və ədəbi növlərdə külli miqdarda somatik frazeologizmlərə təsadüf olunur. Məqalədə bir qismi sadalanır, şübhəsiz, bu tipli birləşmələrin hamısını bir əsərdə

əhatə etmək qeyri-mümkündür və biz də yuxarıdakı nümunələrlə kifayətlənirik. Bəhs etdiyimiz materiallardan görüldüyü kimi frazeoloji vahidlərin – idiomatik ifadələrin bir qismi ümumxalq danışığı dili, bir qismi isə ədəbi dil nümunələrindən ibarətdir. Bunlar arasında kəskin bölgü aparmaq, ciddi sərhəd çəkmək qeyri-mümkündür və bizim də qeyd etdiyimiz bölgü şərti xarakterə malikdir. Rus dilçisi, frazeologiya sahəsində bir çox elmi məqalə və kitabların müəllifi A.İ.Molotkov haqlı olaraq qeyd edir ki, frazeologizmlər təbiətən danışığı dilinin məhsuludur. Onları üslubi cəhətdən neytral frazeologizmlər kimi qəbul etmək və ya başqa-başqa üslublarda işlənən frazeoloji vahidləri bir-birindən ayırmaq mümkün deyil. S.Murtuzayev isə bu xususda yazır: «Biz burada M.F.Axundovun ümumxalq dili frazeologiyasından üslubi istifadə məsələləri üzərində dayanacaq və komediyalardakı frazeoloji materialın üslubi təsnifatını verməyə çalışacağıq. Frazeoloji material, xalq danışığı frazeologiyası, ümumdəbi frazeologiya, ictimai-siyasi və inzibati təsərrüfat frazeologiyası və s. qruplara ayrılır. Əlbəttə, bu qruplar arasında qəti hədd qoymaq mümkün deyildir; bir üslubi qrupdan olan frazeoloji vahid digər qrupa da daxil ola bilər, lakin məsələnin daha yaxşı işıqlandırılması üçün şərti də olsa belə bir bölgü verməyi lazım bildik». Bizim fikrimizcə, yalnız norma baxımından frazeoloji vahidləri bölmək olar. Başqa cür bu mümkün deyil. Frazeoloji vahidlər ədəbi dil normasına uyğundursa ədəbi dil materialı, uyğun deyilsə danışığı dili materialı sayılmalıdır. Sahələr üzrə bölgüyə gəlcə bunların sayını müəyyənləşdirmək qeyri-mümkündür.

Azərbaycan və türk dillərində frazeoloji vahidlər çox zəngindir. Onlar tarix boyu formalaşmış, uzun əsrlərin süzgəcindən keçərək təkmilləşmiş, rəngarəng üslubi imkanlara, daha çox frazeoloji milliliyə malikdir.

СОМАТИЧЕСКИЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ

К.Ш.АХМЕДОВА

РЕЗЮМЕ

Один из слоев фразеологизмов является соматические фразеологизмы. С этими словосочетаниями речь становится более богатой и насыщенной. Свообразие соматических фразеологизмов дает повод новым исследованиям.

В Азербайджанском и турецком языках очень много используются такие словосочетания. В этом исследовании мы только поверхностно разработали некоторые особенности соматических фразеологизмов.